

BERLIJN 1989–2009

Cees Nooteboom

Berlijn 1989-2009

Met foto's van Simone Sassen

2009

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright tekst © 2009 Cees Nooteboom
Copyright foto's © 2009 Simone Sassen, tenzij anders vermeld
Voor de verantwoording zie blz. 413
Vormgeving omslag Brigitte Slangen
Omslagbeeld en auteursfoto Simone Sassen
Vormgeving binnenwerk Adriaan de Jonge
Druk Clausen en Bosse, Leck
ISBN 978 90 234 4139 7
NUR 301

www.debezigebij.nl

Inhoud

BERLIJNSE NOTITIES I 9

BERLIJNSE NOTITIES II 271

Berlijnse suite 273

Dode vliegtuigen en overal adelaars 287

Dorp binnen de Muur 300

Rheinsberg, een intermezzo 304

Terugkeer naar Berlijn 316

BERLIJNSE NOTITIES III 343

Verantwoording 413

Voor Willem Leonard Brugsma

BERLIJNSE NOTITIES I

Proloog: Grensoverschrijding

(23 januari 1963) Aan beide kanten van de Autobahn trekken witte landschappen op in de richting van andere stukken Duitsland. Wij rijden nu al een dag lang over deze onwezenlijkste straat van Europa, een straat door geen land. Geen steden, geen dorpen, alleen borden, Tankstellen en Rasthäuser. Het is rijden over de aarde, niet door een staat. Pas bij Helmstedt monden verleden en politiek uit in hun symbolen, wachters en wachtposten, vlaggen, versperringen, opschriften. Langzaam schuiven ze naar ons toe, de kleine huisjes, en in de bevroren lucht wiegelen de vlaggen van Amerika, Engeland, Frankrijk. Hoe had iemand deze toekomst dertig jaar geleden aan een Duitser moeten uitleggen?

De controle is hier eenvoudig. Nog één keer staat er duidelijk, zodat niemand zich kan vergissen, dat we het Westen verlaten en het Oosten binnengaan. Een ander soort dezelfde Duitse uniformen. We moeten de auto uit en worden naar een barak verwezen. Een kinderachtige gedachte: dit is het dus, en daarom kijken met beluste ogen, maar wat is er te zien? Ik sta in een klein rijtje aan een lage balie. Daarachter zitten, aan een tafeltje, een man en een vrouw. De man, in uniform, met laarzen, blaast wolkjes rook uit. Hij heeft het koud. Het is er ook koud. De vrouw, die dicht bij de grote stenen kachel zit, bladert mijn paspoort door. Ze kijkt van de foto naar mij en terug. Ik ben het. Hoeveel geld heb ik bij me? Dat wordt opgeschreven op een klein grauw papiertje, met doorslag. En een fototoestel? En een radio? En buitenlands geld? En kleingeld? Het wordt allemaal opgeschreven, en ik moet ondertekenen. Pas en papiertje verdwijnen naar een andere afdeling. De kopie gaat in een la in een kast. Voor eeuwig ben ik hier opge-

borgen met mijn 450 mark, mijn 18 gulden, mijn 20 Belgische franken. Door het halfbevroren raam zie ik bomen, vol sneeuw, een versperring, vol sneeuw, een hoge, uit dikke stammen gebouwde wachttorenen. Er staat niemand op. Ik krijg een roze formulier om in te vullen in een ander kamertje. Er staan metalen stoeltjes, maar het is te koud om te gaan zitten. Later krijg ik mijn pas terug en ik moet geld betalen. Onder de kleine houten tafel zie ik de brede zwarte laarzen van de vrouw, ze schraapt ermee over de grond. Wat is er dus eigenlijk te zien? Niets, een wat onwerkelijk nauwkeurige controle die voor hen net zo lang duurt als voor ons, en dat is lang.

Ik pak een krant van een stapel die daar voor ligt. Het blad is spottend opgemaakt in de schreeuwerige lawaaistijl van de West-Duitse *Bild Zeitung* en heet dan ook *Neue Bildzeitung*. De landbouwtentoonstelling van de DDR in Tamale (Noord-Ghana) wordt dagelijks door vele Afrikanen bezocht. En het probleem van de hereniging der beide Duitslanden moet met vreedzame middelen worden opgelost heeft de vice-president van Tanganjika in Dar es Salaam verklaard. Aan de binnenkant een modern beeld en daarnaast een beeld uit Oost-Duitsland. Vraag: wie bewaart het beste de erfenis van de Duitse *Nationalkultur*? Ik kijk nog eens naar de geüniformeerden en vraag me af in hoeverre ze nog geïnteresseerd zijn in de Duitse *Nationalkultur*. Aan de muur hangen uitspraken van Ulbricht en anderen, over vrede, over productiviteit, over democratie. Achter de deur staat de snijdende wind en als op een schotel ligt het daar, dit grensgebied. Auto's worden opengemaakt en bekeken, mensen laten papieren zien, een Russische soldaat wandelt door de sneeuw, andere, rodere vlaggen wapperen hier, een officier telefoneert in een wachthuisje, slagbomen gaan telkens op en neer. Ik lees de borden: *Lasst euch nicht zur Provokation gegen die DDR missbrauchen. Die DDR hat den Frieden in Deutschland gerettet*. Grote foto's van arbeiders bij een staaloven. Grote foto's van arbeiders in een autofabriek. Grote foto's van Ulbricht. Zo ziet het eruit, grijs, bevroren en onvoorstelbaar Duits.

We mogen doorrijden. Paspoort laten zien, paal omhoog, paspoort weer laten zien, andere paal omhoog. Dan ineens zijn we eruit. Hetzelfde sneeuwlandschap, de anekdote alweer vergeten, rolt door naar nevels in de verte. In het bos aan de rechterkant versperringen en wachttorens. En plotseling, over een bruggetje, het gruwelijke beeld van twee mannen in witte pakken met capuchons, mannen van sneeuw, met een hijgende, trekkende zwarte hond, tong uit de bek. Ze dragen lange geweren over hun schouders en verdwijnen met hun hond het bos in, jagers op mensen. Het is nog steeds dezelfde Autobahn waarover we nu rijden. Soms, in de verte, de schaduw van een dorpje, samengeklonte boerenhoeven met een kerkje. Wat doen ze daar nu? Eén keer joelende kinderen als een beweging, een vondst van de schilder. En op bepaalde afstanden borden: *Wir begrüßen die Delegierten des VI. Parteitag der SED!* Hier is het nog de oude Autobahn, van Hitler, je kunt het voelen. Na elk betonblok een klein schokje, een richel asfalt. Of zijn het de arceringen die je op kaarten in geschiedenisboeken ziet? De dunne strepen, die veroveringen, neergang en verandering aanduiden? Roomse Rijken die heilig waren, Vorstendommen, Republieken, Gouwen, Derde Rijken, Zones? Langzaam optornend tegen de wilde, krankzinnige vlagen stuifsnieuw rijden we door, wezens vol micromania, torren op dit door geschiedenis volgetekende veld, waaraan niets te zien is.

(15 januari 1963) West-Berlijn. Je rijdt over de met hoog, wit licht versierde Kurfürstendamm tot aan de uitgevreten, verminkte Gedächtniskirche, en dan verder. Tot je bevreemding zie je dat er ook in het Westen ruïnes staan, prachtige uitgeholde monumenten met lege ramen zonder kamer erachter, stolsels oorlog, dichtgemetselde deuren waar vader nooit meer lachend uit naar buiten komt met Werner, de hond. De enige overgang voor niet-militaire niet-Duitsers (!) is in de Friedrichstrasse, maar door een vergissing komen we bij de Brandenburger Tor terecht. Sneeuw en maanlicht. Op het verstarde veld ervoor niets, geen mensen, geen auto's.

Aan het eind van dat veld de zwarte zuilen, daarop de zegewagen. Razende paarden trekken iemand met vleugels die een krans hoog in de lucht houdt naar het Oosten. Daaronder, tot op een vierde van de zuilen, de blinde tanden van de muur. Een West-Duitse politieman houdt ons tegen en gebaart dat we nu niet verder mogen rijden. We blijven dus staan en kijken naar wat er niet gebeurt. Twee Russische tanks staan op hoge sokkels in de lucht opgetild, herinnering aan 1945. We zien de twee Russische schildwachten, schimmen tussen het marmer.

De Friedrichstrasse is hier niet ver vandaan. Dezelfde controle als bij Helmstedt, papieren, papiertjes, geld tellen, slagbomen, een klassieke gravure waar we ons zo menselijk mogelijk doorheen bewegen. Over de straat zijn twee lage muurtjes gebouwd zodat een auto twee krankzinnige zwenkingen zou moeten maken als hij er snel door zou willen rijden. Als al het Duitse zand gemalen is mogen we erdoorheen, en dan zet de stad zich voort zoals steden dat doen na muren: hetzelfde, maar anders. Overgevoeligheid zal er niet vreemd aan zijn, maar het ruikt hier anders, en het is er bruiner. Wij rijden er maar wat doorheen, Wilhelmstrasse, Unter den Linden, namen waar ik nooit iets mee te maken heb gehad, maar die alleen al door de manier waarop anderen ze uitspreken een bepaalde, al dan niet weemoedige smaak hebben. Het is natuurlijk niet vreemd dat ik me bij Unter den Linden altijd iets heel lichtgroens heb voorgesteld. Vreemder is dat ik onmiddellijk aanneem dat het niet de winter is waardoor dat groen er niet is. Gebouwen, soms ook weer ruïnes, straten, de Karl Marx-Allee met de hoge gebouwen aan twee kanten. Weinig verkeer. Veel lichtreclames. Valt het tegen? Had ik het dramatischer gewild? En met welk recht trouwens? Voor een monument staan twee soldaten versteend op wacht. Bij de Alexanderplatz rijdt een stoomtrein over een viaduct, verder valt er niets te vertellen – af en toe borden met leuzen die er wat ongelezen uitzien, spreuken die in zichzelf praten.

We gaan naar een nachtclub. Alle grote clubs en restaurants heb-

ben hier de namen van de hoofdsteden van het Pact van Warschau. Deze heet Boedapest. Het is er vol. Een orkestje van twee man, geen Duitsers, speelt opgewekte melodieën. Er wordt getwist. De atmosfeer is provinciaals en niet vrolijk. Veel eenzame meisjes. Achter ons aan een tafeltje drie jonge officieren van de Volksarmee. Ze drinken een fles rode Bulgaarse wijn. Een staat er op, tilt zijn glas omhoog en zegt: 'Meine Herren, zum Wohl!' Een ober in een luchtmachtkeurig jasje... enzovoort. Er valt werkelijk niets te vertellen. Er wordt naar ons gekeken zoals er in Limoges of Nyköping naar ons gekeken zou worden, maar de raadsels die je jezelf blijft opgeven zijn onvermijdelijk. Hoeveel mensen hier hebben familie in het Westen? Hoeveel zouden weg willen en hoeveel zouden anderen willen verhinderen om te gaan? Retorische vragen, waarop ik een half uur later, als we door dezelfde controlepost het Oosten verlaten, een gedrukt oostelijk antwoord krijg. Het is een klein, oranje pamflet met de Ot en Sien-titel: Wat ik van de Muur moet weten, en het bestaat uit tien deeltjes: 1. Waar ligt eigenlijk Berlijn? 2. Is de Muur uit de hemel gevallen? 3. Moest de Muur er komen? 4. Wat heeft de Muur verhinderd? 5. Werd de vrede dan werkelijk bedreigd? 6. Wie leeft achter de Muur? 7. Wie maakt eigenlijk het contact tussen familie en vrienden kapot? 8. Bedreigt de Muur iemand, wie dan ook? 9. Wie maakt de toestand erger? 10. Is de muur een turntoestel?

Op deze laatste vraag is het antwoord niet vriendelijk: 'Wij zeggen u heel openlijk: Neen. Deze beschuttingsmuur is de staatsgrens van de DDR. De staatsgrens van een soevereine staat moet geëerbiedigd worden. Dat is in de hele wereld zo. Wie zich niet daaraan houdt moet zich niet beklagen wenn er dabei zu Schaden kommt.'

ps. Bijgedachten. Hoe welkom is de Muur eigenlijk in Bonn? Als heel Oost-Duitsland was leeggelopen – waar het aardig op begon te lijken – zou al dat lege achterland met Slaven bevolkt zijn. Geen aantrekkelijke gedachte voor Duitsers, die nog steeds van hereniging dromen. 2. Hoe welkom is de Muur in Moskou? Is Ulbricht

daar een veel aantrekkelijker bondgenoot dan voor ons, bijvoorbeeld, Salazar? 3. Hoe ontzaglijk Duits is die Muur. Zoals een West-Berlijnse taxichauffeur het uitdrukte: dit had niet één ander volk kunnen overkomen.

(17 januari 1963) Drie uur in de middag. Onder langwerpige zwepen van sneeuw lopen wij over het lege stationsplein. In de kale, betonkleurige stationshal, waar het naar Oost-Duitsland ruikt, is het nog leeg. Een paar Engelse, Italiaanse en Amerikaanse reporters staan kleumend in die leegte, terend op het gerucht dat Nikita Sergejevitsj Chroesjtsjov om drie uur of om vier, vijf, zes of zeven uur hier zal aankomen. De kou is onvoorstelbaar.

Wij lopen wat heen en weer, voortdurend gevolgd door de nieuwsgierige, soms schuwe en soms agressieve kijkwijzen van de aanwezige Oost-Duitsers. De hal is prachtig. Aan lange, goudgeverfde lansen hangende bloed-, rood- en goudkleurige vlaggen-doeken die je ook vanuit West-Berlijn, achter de muur, op hoge gebouwen en fabrieken kunt zien wapperen, de vlaggen van de maan, het onbereikbare. Een beetje middeleeuws staan de lansen schuin in de grond, wachtend op een verouderd toernooi. Een arbeider is bezig kleine bloempotten aan te voeren en daarmee het podium te garneren. Chroesjtsjov zal het vast heel mooi vinden. Het is ook prachtig, dit decor voor een Utrechtse schoolopvoering, muren betimmerd met gekleurde doeken, potjes met strakke planten, en in het midden een triplex-achtig spreekgestoelte waarop straks iemand dingen zal zeggen die men meestal op schooluitvoeringen niet hoort.

Een oude man klimt nu achter de microfoons en roept ingespannen: 'Eins, zwei, drei!' Het schalt door de holle ruimte. Achter mij, op hoge grijze stellages, zijn de cameramensen van de Oost-Duitse televisie bezig, grijsachtige mannen met bontmutsen. Zij staan er al vanaf vanochtend zes uur. De kou is nu nergens niet meer. Vooral de Italianen hebben er last van en laten het merken. Ik blijf rondjes lopen en lees de begroetende, opgewekte en

aansporende leuzen waarvan niet alleen het station maar ook de hele stad vergeven is. *Ganz zu Ehren des sechsten Parteitags dem wissenschaftlichen-technischen Hochstand.* Er zijn geen woorden om de houten werkelijkheid die hier heerst op te roepen. Het is een achterlijke, kinderachtige en ouderwetse wereld, maar een wereld die bestaat, en niet voor niets. En het is juist die werkelijkheid, dat opgedroogde begeesterde verleden dat een voorspelling wil zijn, dat de vervreemding aanbrengt. Omringd door flarden gestolde, en daardoor gevaarlijk geworden heilsleer, sta ik in deze toekomst, een volmaakte vreemdeling; het is of ik er al een maand sta, of een jaar.

Soms zijn er tekenen dat er iets gaat gebeuren. Duitse officieren geven Duitse bevelen aan Duitse soldaten, een of andere slagorde stelt zich op langs de trap en roept daardoor kleine kolken van menigte op – maar dan verdwijnen ze in een met andere leuzen behangen gat en laten ons weer achter in onze wachttijd. Een West-Duitse journalist heeft zich in een triest gesprek begeven met een Oost-Duitser. Vanaf een meter afstand sta ik ernaar te kijken. Het is een zinloos gesprek. Er loopt door die twee landgenoten een muur waar niets meer, hoogstens kogels doorheen kunnen. Alle gedachten en argumenten ketsen af en komen voor onze voeten op de grond te liggen, voor het oprapen: Globkes en muren, Adenauers en in het water doodgeschoten vluchtelingen, de onophoudelijke boete voor het verleden – de buitenlanders staan eromheen, kijken ernaar en zwijgen. Het wordt vijf uur, zes uur. Ineens loopt het vol. De lichten van de televisie gaan aan en beginnen te schitteren: witte gezichten boven leren, Duitse jassen. Groepjes vrouwen met ontzettend rode vlaggetjes. De journalisten, voor wie geen vaste plaats is ingeruimd, raken verspreid en in de minderheid. Een lange rij kadetten komt in ganzenmars naar binnen. Zij krijgen een instructie en beginnen de menigte te kneden. Eerst de ene kant op, dan de andere. Ik word half doodgedrukt tegen de televisiestellage en word ook daar weer door een soldaat beetgepakt en verder weg geduwd. Als het afgelopen is sta

ik tamelijk ver van het podium tussen grote, zware mannen, die hun belachelijk kleine vlaggetjes met vergrote vingers vasthouden. Uit hoog opgehangen luidsprekers komt drenzerige marsmuziek, de ene plaat na de andere. Wat geschreeuw en met vlugge passen komt de kleine Ulbricht met zijn onherstelbare gezicht langs het volk gelopen. Daarna volgen de anderen, Bulgaren en Mongolen, Tsjechen en Duitsers, een hechte groep solide mannen die in kordon de trap bestijgen, die nu al voor de tiende keer door twee oude vrouwen geveegd is. Een rode loper zal de koude weren, een haag kadetten zal het leven beschermen, achter mij roepen Duitsers tegen elkaar: 'Hut ab! Hut ab!', en ineens een stilte van geen muziek meer en daar komt de kleine, Russische man de trap af, zijn getrouwen omringen hem, bestuurders van een wereld die bij Helmstedt begint en bij Sjanghai ophoudt. De kleine man, het dikke gezicht zeer wit in de kijkende televisielichten, zwaait tegen het schreeuwen van de menigte in: Droezyba, droezyba, droezyba! De lucht trilt van de papieren vlaggetjes als van een enorme hitte, een groep Algerijnen schreeuwt een eigen welkom, dan slaat plotseling weer een afwachtcende stilte neer en het protocolaire begroeten van eerste secretarissen van centrale comités neemt een aanvang – oude, langwerpige titels vervangen door langdurige nieuwe, en niet één wordt er vergeten.

Achter elke naam hangt een spoor van applaus, ik ga op mijn tenen staan en kijk naar die verzamelde staalmeesters op hun verlichte podium. De kleine Ulbricht komt naar voren, wordt gekust, en begint met zijn preutse, Saksische stem een verhaal dat aangehoord wordt. Daarna spreekt Chroesjtsjov zelf. Er is geen twijfel aan of bij de partijgangers die hier in de hal staan is hij populair. Het is ook moeilijk om aan de indruk van die stem te ontkomen. Hij is zwaar en archaisch, rolt, betoogt, overreedt, bespot, vertelt, dreigt. De jammerlijke hoge stem van de vertaler daarachter zet rode, Duitse strepen onder de rede. Plotseling denk ik, kijkend naar mezelf tussen deze menigte, waarvan niets mij onderscheidt dan de snit van mijn kleren, dat ik net zo goed hier had kunnen

staan en schreeuwen en een Duits lied zingen en partijganger zijn – en ik zie mijzelf als menigte zoals zij zich nooit meer kunnen zien, menigte omdat ik aanwezig ben en help een hal te vullen zoals zij hem vullen, en alleen al door het kijken en het luisteren naar dat beladen Duitse geschreeuw ontstaat een gevoel van belachelijke eenzaamheid, en van angst voor een wereld die zozeer bestaat dat wij er nauwelijks meer mee te maken hebben. Als ik buiten kom sneeuwt het nog steeds. Tegen het wit van die sneeuw op het lege plein staat een lang touw officieren afgetekend. Met een omweg door donkere, doodstille straten waarin nu zwarte vlaggen hangen, kom ik bij mijn auto. Een half uur later ben ik in het Westen. Zo gemakkelijk gaat dat.

(19 januari 1963) Kameraden en kameradinnen, nu volgt de slotrede van de eerste secretaris van het Centraal Comité van de Socialistische Eenheidspartij Duitsland, Walter Ulbricht. De journalisten in het luxueuze perscentrum van West-Berlijn hangen wat achterover in hun stoelen en zien wat ze al zo vaak gezien hebben deze week: de ontzaglijke hal, met de vierenhelfduizend gedelegeerden van communistische partijen uit zeventig landen. Door hangen van menselijke lichamen loopt met snelle pas Walter Ulbricht, zijn hoofd schuift langs het witmarmeren hoofd van Lenin. Hij begint te spreken. Er ligt een kleine glans over zijn voorhoofd, het licht schijnt in zijn brillenglazen. Het is een goede rede, voor zijn doen. Ontspannen, zelfs af en toe een beetje oubollig en leuterend hanteert hij de bekende geloofsartikelen.

De atmosfeer is uitermate vriendelijk, zelfs een beetje touchant. Achter hem zit zijn Russische vriend, een touw hangt uit zijn oren, daardoorheen kruipt een vertalende Russische stem. De camera schuift alleen maar af en toe langs de gedelegeerden, sommige herken ik, de meeste niet. De Chinezen komen niet één keer in beeld – maar toch was het nog pas vanochtend dat al die vriendelijke mannen stonden te schreeuwen en te fluiten toen de Chinese gedelegeerde, ondanks het vriendelijk verzoek van Chroesjtsjov

om een detente, opnieuw Rusland aanviel, via het revisionisme van de Zuid-Slaven. Ulbricht gaat er niet op in. Hij denkt dat het allemaal wel in orde zal komen, ja, het zal allemaal best in orde komen en in het Westen is ook onenigheid, kijk maar naar De Gaulle.

Zo treurig als zijn republiek eruitziet, zo jolig is hij. Nee, Duitsland is niet meer het westelijkste socialistische land van de wereld, dat is nu Cuba en dat is een groot voordeel, want nu ligt Duitsland veel dichterbij Amerika. Hoe dan? Via onze gezant in Havana! Gelach. Ernstiger wordt hij, als hij over zijn partijprogramma spreekt. Eens te meer blijkt dat men deze wereld nooit meer zal kunnen afdoen met schelden, zomin als men bij haar kan horen door halfzacht te sympathiseren. Daar, in die zaal, heerst een onvoorstelbaar gelijk. Wij zitten ernaar te kijken in onze stoelen, hoogstens één of twee kilometer ervandaan. Door die buis stroomt het over ons heen, de macht van het proletariaat, de opbouw van het socialisme, de overgang naar het communisme, de artikelen van het geloof.

Tussen dat en ons ligt de muur, het stenen document. Maar het is een document dat daar niets betekent, hoogstens hun gelijk onderstreept. Zélf gaan zij ernaar kijken, zoals westerse journalisten ernaar gaan kijken en ze schudden Franse toeristen de hand, wuivend naar de aanwezigen. Ze zijn zeker van hun zaak.

De vergelijking kerkgenootschap blijft zich opdringen. Het is een geloof dat een staat geworden is, en daarna vele staten. Daardoor kon het geloof niet hetzelfde blijven, schisma's en scheuringen verdelen ook die zaal, en ook daar kijken wij naar, naar de praktijk van het gelijk, een boek van Marx, van Engels, van Lenin, dat eruit is gaan zien als Cuba, Oost-Duitsland, Noord-Korea, dat eruit is gaan zien zoals deze zaal, waarin die kleine man, soms, als hij op een bepaalde manier vooroverbuigt, er plotseling uitziet als een neger die met langzame Duitse stem verhalen doet over ingenieurs en arbeiders, die ontroerd wordt als hij over het reine geluk van de arbeid spreekt en over de vreugde die een fabrieksconstructie met zich meebrengt, er dan niet uitkomt en zegt dat schrijvers

dat maar moeten beschrijven, het echte leven, het geluk van de arbeid.

En nieuwe verhalen uit die nieuwe folklore worden opgediend, de professor die met de jonge agronomen sprak, de schrijver die een reprimande kreeg omdat hij te ver van het leven afstond, en omdat hij geen écht vak geleerd had. De zaal lacht en klapt, af en toe valt de camera regelrecht op een gezicht, ernstig, verheugd, opgetogen, verveeld, in ieder geval andersdenkend. Ik zit te kijken en denk: daar staat de man uit misschien wel het afschuwelijkste land van de wereld. Maar hij staat er dan toch maar, praat tegen de West-Duitsers, nodigt ze nog eens uit, en nog eens om toch vooral naar het Oosten te komen en met arbeiders en boeren te praten, maar wat denkt hij dan dat ze zullen zien, die mensen die uit het Westen komen en naar het Oosten gaan kijken?

Een land, zegt hij, waar alles collectief eigendom is en hij borduurt daarop voort, de uitbuiters, de militaristen krijgen een beurt, en terwijl die stem dan steeds doorwandelt en de camera de gedelegeerden aftast, krijgen wij in onze perskamer toch weer, zoals altijd, het gevoel van de totale vervreemding, een modewoord, dat nu al net zo goed angst als afkeer als volstrekt onbegrip kan betekenen. Een derde van de mensheid wordt door deze mannen daar geregeerd, volgens een ideologie die ziek is van de verstaringsverschijnselen, die niet meer bloeit, die soms niet vitaal genoeg lijkt om zichzelf te blijven bewijzen volgens het handboek. Het enige antwoord op die gevaarlijke verstarring aan de andere kant van die muur is om niet door een grotere verstarring machteloos te worden. Een congres als dit bijwonen is leerzaam.

Er wordt zoveel over het communisme geschreven dat er waarschijnlijk tamelijk veel mensen zijn die vergeten dat het ook nog bestaat, een werkelijkheid is. En de teneur van die werkelijkheid is, op dit moment, een grootscheeps zelfonderzoek, met de detente die daarbij hoort.

Men verschilt in dat kamp nu op alle belangrijke punten van mening, over het kapitalisme, over de oorlog, over de revolutie,

over het schisma. Als Chroesjtsjov zegt dat het doel van de werkende klasse niet bestaat uit een spectaculair sterven, maar uit het opbouwen van een gelukkig leven, antwoordt Mao dat een oorlog onvermijdelijk zou eindigen in de vernietiging van het imperialisme (wij) en de overwinning van het socialisme (zij).

Voldane onverschilligheid bij deze oerdialoog is voorlopig een van de voornaamste westerse reacties geweest. Daarom zijn er ook zoveel journalisten snel weggegaan van dit trage, niet eens dramatische congres, dat op dít gebied in ieder geval een anticlimax werd.

I

Ooit, een keer, de eerste keer. Ik was met Eddy Hoornik en W.L. Brugsma naar Berlijn gereden. Een bezoek van Chroesjtsjov, een congres van de Oost-Duitse communistische partij. Het was de eerste keer dat ik een Oostblokland bezocht na Boedapest 1956, zeven jaar daarvoor. In mijn politieke denken, dat toen nog veel met voelen te maken had, was Boedapest een waterscheiding geweest. Het had de geur van oorlog teruggebracht, ik was er weggegaan, vóór de tangbeweging van de Russische troepen naar de grens toe zich sloot, met het gevoel dat wij, en dus ik, mensen verraden hadden, dat ik iets achterliet dat voorgoed op slot zou gaan. Nu was het 1963. Ik reed in de tegengestelde richting, en ook daar hoorde een gevoel bij, angst. Dit was het verboden rijk, het werd beschermd door wachters, honden, torens, prikkeldraad, versperringen. Koud was het, winter. Er lag sneeuw, en in die sneeuw waren de zoekende, hijgende honden die je vanuit de auto kon zien, luguber.

In het andere nu, dat van 1989, zijn er nog steeds wachters, nog steeds honden, nog steeds versperringen. Maar het weer is van de lente, de grensovergang is breder dan toen, er is meer verkeer, en toch, het wil niet normaal worden. Het is dan nu geen angst meer, maar de koude oorlog en de herinnering van ooit zit tot in mijn botten, en ik word op mijn wenken bediend. Ik heb een of ander papier niet gehaald, een *Genehmigung*, begrijp de Vopo niet meteen die vanuit zijn hok tegen me begint te schreeuwen, moet met mijn auto uit de rij en opzij parkeren en te voet naar een houten barak lopen waar iets betaald moet worden. Niets aan de hand, maar het is al gebeurd: het geschreeuw, het Duits, het uniform,

van die oorlog kom ik nooit af. In het stuk Oost-Duitsland rijd ik honderd met mijn oog op de wijzer. Twee meer, hebben vrienden me verteld, en 'ze' komen achter een brug, een bosje, een huis van-
daan, en je krijgt een boete. Maar het is niet de boete waar ik bang
voor ben, het is de confrontatie die ik niet wil. Zo moet het voor ie-
dereen zijn, als trage stroop zeurt het verkeer langs de brede auto-
baan. Als ik voor de deur van mijn nieuwe huis aangekomen ben
krijg ik een herhalingsoefening. Ik heb de auto nog niet neergezet
om mijn bagage en mijn boeken voor het komende halfjaar uit te
laden of er gaat een raam open en van bovenaf begint een oude
man te schreeuwen over *unverschämt*. Ik ben thuis.

Thuis is een appartement in een groot en duister huis in de
Goethestrasse. Enorme kamers met meer dan manshoge, aarde-
werken kachels die niet meer in gebruik zijn, vierkante afgods-
beelden. Vóór mij heeft hier lange jaren een Chileense schrijver ge-
woond die nu voorlopig terug is naar zijn verre land. *Tempora mu-
tantur*. Zijn boeken staan er voor een deel nog. Je gedraagt je als een
hond, zegt Simone. Hondsgedrag, het klopt. Ik snuffel aan die
boeken. Snif snif, Neruda. Snifsnifsnif, Heine, Kleist. Een *Philoso-
phisches Wörterbuch* naar marxistische snit, Günter Grass in het En-
gels, *Third World Affairs* 1987, veel Spaans, veel auteurs die ik niet ken,
een *Diccionario de la habla Chilena*, godzijdank veel poëzie. De meub-
els staren mij aan, en ik staar terug. Het zijn de meubels van het
toeval, je kunt er een beetje aan schuiven en trekken, ze doen niets
terug. Ze hebben jou niet gekozen en jij hen niet, ze betogen iets
over het leven van ballingen, en daar heb ik vrede mee. Ik breng de
helft van mijn dagen in hotels door, het wordt een natuurlijke
staat, de koekoek in het eeuwige nest van de anderen. Een schilde-
ring-sculptuur met een tamelijk angstaanjagende hamer die er
niet af kan, een reproductie van Dufy, twee van Hopper, een som-
ber schilderij met gevangenen en vermisten, een poster van Matis-
se, een affiche voor een toneelstuk van de afgereisde auteur, een
ganzenveer die zo te zien in bloed gedoopt is en zojuist het woord
'Vrijheid' geschreven heeft. Nu begint het schikken en wennen.